

МІФОЛОГЕМА «ДІМ» В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ СВІДОМОСТІ

У статті розглянуто особливості репрезентації міфологеми «дім» в українській мовній свідомості у синхронічному та діяхронічному аспектах. Проаналізовано структуру міфологеми та з'ясований вплив українських вірувань і традицій на її функціонування. Наголошується на тому, що «дім» є основою матеріального і духовного існування людини та символом багатства, достатку і родинного вогнища.

Ключові слова: міфологема, мовна картина світу, міфологічна картина світу.

Мова – це надзвичайно важливий інструмент культури, вона є не лише способом комунікації між людьми, а й засобом творення культури, оскільки нерозривно пов'язана з самим процесом мислення. Зазвичай сучасним культурним і мовним ознакам передують процеси становлення, що відбувалися у минулому. Мова має національну специфіку, з'ясування витоків якої потребує діяхронічного підходу, адже пошук першооснови завжди звернений у перевірене минуле. Живі інновації часто оцінюються сучасниками, як відхід від основ національної культури, забуття національно-історичного досвіду певного народу. На функціонування мовної культури впливають не тільки загальнолюдські чинники, а й етноспецифічний шлях мовної спільноти, що втілюється у подіях, звичаях, традиціях, своєрідній міфології, народних переказах, які закарбувалися у народній свідомості. Відомо, що слов'яни вели осілий спосіб життя. У зв'язку з цим, міфологема *дім* для них, на відміну від деяких інших народів, відіграє істотну роль.

Актуальність дослідження зумовлена, по-перше, зростаючим у лінгвістиці зацікавленням до проблем суб'єктивності людини як мовної особистості й організації її ментального, внутрішнього світу, а по-друге, необхідністю поглибленого вивчення способів мовного вираження збережених у національній свідомості міфологем.

До проблем дослідження мовної картини світу, під якою розуміємо сукупність знань етносу про навколишній світ, виражених у мовній формі, зверталися М.Ф. Алефіренко, Ю. Д. Апресян, А. Вежбицька, С.Г. Воркачов, В.І. Карасик, О.А. Корнілов, О.П. Левченко, В.А. Маслова, М.В. Піменова, О.О. Потебня, Е. Сепір, Ю.С. Степанов, Й. Стернін, Б. Уорф, та інші. Питаннями міфологічної картини світу займалися такі вчені, як О.М. Афанасьєв, О.В. Гура, Є.М. Мелетинський, М.І. Толстой, В.М. Топоров, Т.В. Цив'ян та інші.

Мета статті полягає у з'ясуванні особливостей функціонування міфологеми *дім* в українській мовній свідомості у синхронічному та діяхронічному аспектах. Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання:

- розглянути характер інтерпретації міфологеми *дім* в українській мовній свідомості;
- з'ясувати вплив українських вірувань і традицій на функціонування міфологеми *дім*.

Джерелом дослідження слугували дані тлумачних, асоціативних, етимологічних, фразеологічних словників та матеріали енциклопедичних довідників з української мови і культури.

Кожна мова по-своєму членує світ, тобто має власний спосіб його концептуалізації. Тому можна сказати, що кожен етнос має особливу картину світу, і мовна особистість зобов'язана будувати зміст висловлювання відповідно до цієї картини. У цьому і проявляється специфічне людське сприйняття світу, зафіксоване в мові [8, 64]. Поняття *картина світу* у мовознавстві – це певний внутрішній зміст мови, адже будь-яка національна мова виконує декілька функцій: комунікативну, інформативну, мотивуючу, а також, що особливо важливо, функцію фіксації та збереження усього комплексу знань та уявлень конкретного етносу про навколишній світ [6, 4]. Першочергова форма пізнання світу, яка відбита у мові та певних текстах, а також є способом конструювання реальності, засобом управління спільнотою та маніпулювання свідомістю, отримала назву *міфологічна картина світу* [10, 39].

Основним елементом міфологічної картини світу, який порівнюють із «головним героєм», що може переходити з одного міфу в інший, є міфологема [8, 38]. Міфологема позначає міфологічні сюжети, сцени, образи, що характеризуються глобальністю, універсальністю і мають широке поширення в культурах народів світу.

Міфологічна проблематика перетворюється на одну із провідних тенденцій гуманітарного знання, це зумовлено цілою низкою причин, таких як: радикальні зміни в ситуації буття культури у сучасному суспільстві; загострення відчуття нестабільності існування; наближення науки до горизонтів «невідомого» (реабілітація «дива», розмивання межі між раціональним та ірраціональним) [9]. Міфологема стає своєрідною формулою не лише сприйняття людиною навколишнього світу, але й комунікативним символічним засобом встановлення зв'язку з універсальними цінностями, закодованими у міфотворчих актах, засобом гармонізації людини і природи, способом розуміння міфу як ключа до інтерпретації інших культурних явищ (діалог культур та наук). Втрачаючи яскраво виражені ознаки сакральності, міфологеми сучасності виконують переважно «охоронну» та соціотерапевтичну функцію [9].

Слово *дім* в індоєвропейських мовах завжди було частотним. Початково воно не означало нічого іншого, як просто «дім». Вважають, що *дім* – це (споконвічно) зроблене самою людиною житло, на відміну, наприклад, від нори або печери, в яких людина переховувалася спочатку. *Дім* позначає всю будівлю, тож і слово ще в давньоруській мові «стало родовим позначенням житла, а також всього, що в ньому знаходиться» [5, 205].

Етимологію цього слова можна прослідкувати за такими коренями:

ст.-слав. *домъ*, болг. *домът*, словен. *dòm*, чеш. *dům*. Стара основа на -и споріднена з др.-інд. *dāmas* 'дім', *dāmīnas* 'домашній, пов'язаний з домом', гр. δῶμος, δομή, лат. *domus*; лит. *dimstis* 'маєток', а також гр. δέμω 'будую' [3, 91]. Б.Грінченко, у «Словарі української мови», зазначає про походження слова *дім* від старослов'янського *домъ* [13, 392].

Ще з давніх часів із домом було пов'язано багато сімейних та календарних обрядів, які переважно спрямовувались на захист своєї будівлі від злих сил. На підставі цього ми можемо розглядати *дім* у межах бінарної опозиції *своє* (дім) і *чуже* (все, що знаходиться за межами дому) [12, 116]. Саме сема «свій» у значенні «дім» робить його символом затишку, спокою, миру. Значення своєрідного невидимого бар'єру між двома «світами» набував поріг [15, 536].

Об'єктами магічних ритуалів ставали атрибути будинку, що підтримують його каркас: двері, вікна, стіни, поріг, вогнище, піч. Простір будинку також набував ритуально-символічного статусу: ліва частина будинку (за діагоналлю) – кут із піччю – утворювала так званий бабин кут, права (з червоним кутом) – чоловічий простір [12, 117]. Це свідчить про вияв соціальної опозиції *чоловіче / жіноче*, а також просторової бінарної опозицію *правий / лівий*. Не дивно, що саме в правій частині, яка сприймається зі знаком «+», розташовувалися ікони. Сакральним центральним елементом будинку вважалося вогнище, що було символом духовної і матеріальної єдності [15, 534]. Цікаво, що в давньоруських літописах слово *домъ* часто писалося як *дим*, що означало 'вогнище' [2].

Каркасні елементи будинку розділяються на ті, що закривають, та відкривають. Так, до елементів будинку, що закривають, належать стіни, дах, а до тих, що відкривають, – двері, вікна (вони забезпечують зв'язок між домом та зовнішнім світом) [12, 117]. Одним із важливих елементів у домі було вікно, яке не тільки впускало сонце у приміщення, але й було шляхом для чистого, світлого, такого, як Божий день [15, 525].

Коли будувався дім, важливою була орієнтація на частини світу, особливо *схід – захід*. На схід було спрямовано вікно, яке розташовувалося біля покуття з іконами. Також інколи головою на схід розташовували постіль в домі [12, 117].

За вертикаллю житло поділялося на три яруси: верхній, середній, нижній. Верхній ярус житла, сволок, виконував роль охоронця оселі та був зв'язком із небом, високою сферою світотворення. Елементи середнього ярусу (стіни, двері, вікна) виступають проміжком між небесною сферою та підземним світом як вияв опозиції *небо / земля*. І відповідно нижній ярус (долівка, підпіччя, призьба), який символізував поєднання з Матір'ю-Землею, був межею наземного і підземного світів. І знову прослідковується опозиція *земля / підземний світ*.

Наукові поняття різняться від понять, які використовуються в повсякденному житті. Лексичне значення слова не є науковим, це «наївне» розуміння про відповідну річ часто співвідноситься зі смисловими та емоційними асоціаціями, які не відповідають якимось суттєвим ознакам предмета або факту, що позначаються словом [1, 1]. Так наприклад, слово *дім*

має декілька лексико-семантичних варіантів, це: 1) будівля; 2) приміщення, в якому живуть люди, житло; 3) приміщення, люди, що в ньому живуть, та їх господарство; 4) рідше, але також *дім* може означати монархів одного роду, що послідовно замінювали один одного [14].

У наївній картині світу (система уявлень, що використовуються людиною незалежно від наукового пізнання) одним із психологічних компонентів слова *дім* є «затишок», відчуття свого (*Мій дім – моя фортеця*).

Важливим елементом для розуміння слова *дім* у наївній картині світу є культурна конотація. За результатами психолінгвістичного експерименту з носіями української мови, з'ясувалося, що найуживанішою реакцією на словостимул *дім* є слово *хата* [7, 106]. Цей асоціатив виникає на культурному рівні, адже ми знаємо, що одноповерхове українське житло має назву *хата* (зменшено-пестливі *хатка, хатонька, хаточка, хатинка, хатинонька, хатиночка*). Така ж назва у хатнього господарства, але залежно від матеріалу, з якого збудовано хату, та характеру будови, хату ще називають *мазанка, хворостянка, ліплянка, глиняна, саманка, колиба*. Споконвіку хата знаходиться у великій повазі: до неї можна заходити лише з непокритою головою, у ній не можна свистіти, палити. Хата – уособлення родинного вогнища (*Дорогая тая хатка, де родила мене матка*), благополуччя, досягнутого завдяки працьовитості (*Хату руки держать*) або навпаки неблагополуччя через бездіяльність (*Не взявши сокиру, хати не зробиш; Само нічого до хати не прийде, крім біди*), гостинності (*Що хата має, тим і приймає*), волі, незалежності (*Своя хата – своя правда*). Антитезою до своєї хати виступає чужа: *Чужа хата не гріє* [4, 616].

Образ дому як символу багатства і достатку втілюється у фольклорному мотиві слов'янських колядок та пісень [12, 118]. «*Дай йому, Боже, щастя – здоров'я його дому. Друге віконце – то ясне сонце. Дай йому*».

У наївній картині світу *дім* асоціюється з *сім'єю, побутом, традиціями*, тому для цього слова типові такі атрибути: *рідний, сімейний, затишний, цілісність* [7, 106]. Розглянемо їх на прикладах приказок та прислів'їв: «*Дома й солома їстівна*», «*Дома й стіни допомагають*», «*Дома – як хочу, а серед людей, як наказують*», «*Краще дома мати половину, ніж ціле на чужині*», «*Своя хата – своя правда*», «*Своя хата – своя правда, своя стріха – своя втіха*», «*Ліпше своя хата, як чужа палата*» [11, 27].

Також характерним у прислів'ях та приказках є сприймання дому (хати) асоціативно до його мешканців та навпаки: «*Де мир, там і лад, там є в хаті благодать*», «*Де хата не метена, там дівка не плетена*», «*Не дім хазяїна прикрашає, а хазяїн дім*». Через призму наївної картини світу також можна визначити важливість жінки в домі як берегині сімейного вогнища: «*Жінка помирає – дім стає сиротою*», «*Дім без жінки, що водяний млин без води*», «*Яка хатка, така й паніматка*», «*Хата господинею красна*» [11, 27].

Відповідно до фразеологічного вживання можемо виокремити такі ознаки лексеми *дім*: єдності (*жити одним домом*), волі та незалежності (*зачиняти двері дому, як у себе дома*), ошуканства (*підводити під дурного хату*),

запаморочення (*хата пішла обертом*), неспроможність терпіти (*хоч з хати тікай*), сидіння дома (*триматися хати*) [16, 208].

Пізнавальна діяльність людини впливає на формування свідомості та певної системи поглядів, які знаходять своє вираження у мовних засобах. Міфологема, яка є важливим елементом міфологічної картини світу, стає своєрідною формулою не лише сприйняття людиною навколишнього світу в усіх його вимірах, але й формулою комунікативного символічного засобу встановлення зв'язку з універсальними цінностями, закодованими у міфотворчих актах.

Міфологема *дім* в українській міфологічній картині світу відіграє істотну роль. Із давніх часів оселя ставала елементом багатьох обрядів, звичаїв, традицій. Розпочинаючи від моменту закладання житла та враховуючі різні його елементи (вінка, двері, червоний кут, піч тощо), можна прослідкувати певну систему просторових опозицій, притаманних міфологемі *дім*: *схід / захід, праве / ліве* (по горизонталі); *верх / низ, небо / земля, земля / підземний світ* (по вертикалі). Також яскраво прослідковуються такі бінарні опозиції, як: *свій / чужий* та *чоловій / жіночий*.

У наївній картині світу українців найчастотнішою реакцією на стимул *дім* є слово *хата* («одноповерхове українське житло»). *Дім* асоціюється з *сім'єю, побутом, традиціями*, є символом багатства, достатку, уособленням родинного вогнища. Отже, в українській мовній свідомості саме *хата* стає символом миру, спокою та затишку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балашова Е. А. К вопросу об отражении наивной картины мира в лексикографии и лексикологии / Е.А.Балашова. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://philologicalstudies.org/dokumenty/2006/vol2/14.pdf>
2. Вишницкая Ю. В. Мифологеми Александра Блока в русском этнокультурном пространстве / Ю.В.Вишницкая. 2003. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://jgreenlamp.narod.ru/blok_sod.htm
3. Етимологічний словник української мови: в 7 т./Ред.-кол.: О.С.Мельничук та ін.. – К.: Наукова думка, 1983 – Т.4. Н-П / уклад. Р.В.Бодирєв та ін., ред.тому: В.Т.Коломієць, В.Г.Скляренко. – 2003. – 656с.
4. Жайворонок В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник / В.Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
5. Колесов В.В. Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека / В.В.Колесов. – СПб.: Филологический факультет Санкт-Петербургского гос. университета, 2000. – 326 с.
6. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов / О.А.Корнилов. – М.: ЧеРо, 2003. – 349 с.
7. Мартінек С. В. Український асоціативний словник: У 2 т. / С.В.Мартінек. – Львів: ПАІС, 2008. – Т. I. – 344 с.
8. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.А.Маслова. — М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208с.

9. Пазенюк В.С. Міфологема як «формула» ставлення до світу культури / В.С.Пазенюк. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://poltava.newacropolis.org.ua/ru/node/11827>
10. Пименова М.В. Языковая картина мира: учебное пособие / М.В.Пименова. – Изд. 3-е доп. – Санкт-Петербург: СПбГУ, 2011. – 106 с.
11. Прислів'я та приказки / Упоряд., передмова М.К. Дмитренко. – К.: Видавець Микола Дмитренко, 2008. – 176 с.
12. Славянские древности: Этнолингвистический словарь. В 5 т. / Под ред. Н.И.Толстого. – М.: Международные отношения, 1999. – Т.2. – Д – К. –702 с.
13. Словарь української мови: в 4-х т. / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. — К.: Академії наук Української РСР, 1958. – Т.1. – 539 с.
14. «Словник української мови» в 11 томах. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://sum.in.ua>
15. Слов'янський світ. Ілюстративний словник-довідник міфологічних уявлень, вірувань / Упорядник О. А.Кононенко – К.: Асоціація ділового співтовариства «Український міжнародний культурний центр», 2008. – 784 с.
16. Ужченко В.Д. Фразеологічний словник української мови / В.Д.Ужченко. – К.: Освіта, 1998. – 224 с.

В статті розглядаються особливості репрезентації міфологеми «дом» в українському мовному свідомості в синхронічному і діахронічному аспектах. Аналізується структура міфологеми і визначається вплив українських віровань і традицій на її функціонування. Акцентовується увага на тому, що «дом» є основою матеріального і духовного існування людини і символом багатства, достатку і сімейного вогнища.

Ключові слова: міфологема, мовна картина світу, міфологічна картина світу.

The article scrutinizes the representation of the mythologem House in Ukrainian linguistic image of the world in synchronic and diachronic aspects.

The structure of mythologem is analyzed in the article and is determined influence of Ukrainian traditions on mythologem's functioning. It's stressed that "the house" is the basis of the material and spiritual existence and a symbol of wealth, prosperity and hearth.

Key words: mythologem, linguistic image of the world, mythological image of the world.